

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ | કાલિન્દી પરીખ

[સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ : સંપા. પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ, હર્ષદેવ માધવ, જાગૃતિ પંડ્યા, પ્રકા. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-૧, પ્ર. આ. 200૬, પૃ. 2૧૫, કિં. રૂ. ૧૫0/-]

‘સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ’ એ વિષય પર સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી – ગાંધીનગરના સહયોગથી એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં તા. ૧૦ ઓગસ્ટ 200૫ના રોજ દ્વિદિવસીય પરિસંવાદ યોજાયો હતો. તે અંતર્ગત ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ પર 2૧ જેટલા લેખો પ્રસ્તુત થયા હતા. તેનું સંપાદન પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ, હર્ષદેવ માધવ અને જાગૃતિ પંડ્યાએ કરી એક સુંદર ગ્રંથ ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ’ એ જ શીર્ષક રાખીને આપ્યો છે.

ડૉ. ગૌતમ પટેલે ‘વેદોમાં કલા’ અંતર્ગત લેખમાં તેમના જ પ્રધાન સંપાદનમાં ડૉ. વસંત પટેલે સંપાદિત કરેલા મહાબલ વિરચિત ‘પદાર્થ રત્નમાલા’ (200૩)માં આ ૬૪ કલાઓ આપી છે, જે આ પ્રમાણે છે : (૧) ગીત (2) વાદ્ય (૩) બુદ્ધિ (૪) શૈય (૫) નૃત્ય (૬) વાદ્યવિચાર (૭) મંત્ર (8) વિનોદ (૯) નેપથ્ય (૧૦) વિલાસ... ઇત્યાદિ (પૃ. 20).

ડૉ. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીએ ‘શિલ્પની વૈદિક અવધારણા’ એ લેખમાં વસ્ત્ર વણવાના સમગ્ર શિલ્પનું રૂપ બનાવીને વૈદિક ઋષિએ આપેલી વિશ્વયજ્ઞની વિભાવનાને વ્યાખ્યાયિત કરી છે. કાર્લ માર્ક્સે કહ્યું છે કે શિલ્પી પોતાનાં ઓજારોથી જગતને બદલી નાંખે છે અને સાથે સાથે પોતાને પણ પરિવર્તિત કરે છે. તેનો આ સિદ્ધાંત ઐતરેય મરીદાસના કલા કે શિલ્પ દ્વારા આત્માને સંસ્કૃત કરતા ચિંતનનો જ પ્રતિધ્વનિ નથી શું ? અહીં ભારતીય શિલ્પની વૈદિક અવધારણામાં નિહિત મૂળ તત્ત્વની દૃષ્ટિને રજૂ કરવામાં આવી છે. (પૃ. ૧૫).

ડૉ. હર્ષદેવ માધવે ‘શયનરચનાની કલા’ લેખમાં વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર, ‘જયમંગલા’ ટીકા, વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતાના શ્લોકોને ટાંકીને ‘શયનરચનમ્’ અર્થાત્ શય્યાની રચનાને એક રસપ્રદ કલા તરીકે વર્ણવી છે. શય્યાનું માપ, તે માટે વપરાતાં ચંદન, હરિદ્ર, સ્પંદન, દેવદારુ, તિંદુક, શાલાદિ વૃક્ષો, ઋતુઓ, દિશાઓ, રંગોની પસંદગી અને રસ ઇત્યાદિ બાબતો પર પણ પ્રકાશ ફેંક્યો છે. રાવણને સ્ત્રી જેટલી જ આ શયનશાળા વહાલી હતી – મણિજીડિત સીડીઓ, સોનાની જાળી, સ્ફટિકમણિની ફર્શવાળી, હાથીદાંતની કારીગરીવાળી શયનશાળા રાજ્યની સમૃદ્ધિનું પ્રતીક હતી. (પૃ. ૩૫). કાર્દબરીમાં મહાશ્વેતાની ‘અવશીર્ણઙ્ગ ભસ્મધૂસરવલ્કલ શયનીમ્’ એવી ભસ્મથી ધૂસર શય્યા કે ગચ્યાશાહલમ્ એ કે ‘ગચ્યા શૈલશિલા’ શાંતરસ સૂચિત કરે છે. આમ, શય્યા એક વિશિષ્ટ કલા છે. તેની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત લેખ દ્વારા થાય છે.

આવો જ એક અન્ય રમણીય લેખ ડૉ. રશ્મિબહેન ઓઝાએ આપ્યો છે – ‘પ્રાચીન ભારતમાં સૌંદર્યપ્રસાધનો’, વાત્સ્યાયન વર્ણિત ૬૪ કલાઓમાં એક મહત્ત્વપૂર્ણ કલા છે ‘નેપથ્યયોગ’ અર્થાત્ પ્રસાધનકલા. જે અંતર્ગત દાંત, વસ્ત્ર, સંવાદન (માલિશ કરવું), પુષ્પમાળા, પુષ્પાલંકાર, અંગરાગ, અનુલેપ તથા તિલકાદિનું વર્ણન છે. અહીં સુશ્રુત સંહિતા, પાલિગ્રંથ બ્રહ્મજાલસુત, અને નિકાયગ્રંથોમાં વર્ણિત પ્રસાધનોનું રસપ્રદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે દંતધાવનની ક્રિયા માટે વપરાતાં દાંતણોને અનેક પ્રકારનાં સુગંધી દ્રવ્યો અને ઔષધિયુક્ત બનાવવામાં આવતાં. લગભગ એક અઠવાડિયા સુધી સુગંધીકારો દાંતણને સુવાસિત કરતાં.

હરડેયૂર્ણથી મિશ્રિત ગોમૂત્રમાં સાત દિવસ સુધી ડુબાડેલા દાંતણોને ઇલાયચી, દાલચીની, તેજપત્ર, મધુ, નાગકેસર, કઠ વિના મિશ્રણથી બનેલા ગન્ધોદકમાં પલાળી સુવાસિત કરવામાં આવતાં. ત્યારબાદ જાયફળ, તજ, એલચી અને કપૂરથી બનેલું ચૂર્ણ દાંતણો પર મસળી તેને તડકામાં સૂકવવામાં આવતાં હતાં. (પૃ. ૬2).

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સવિશેષ જોવા મળતી પત્રવિશેષકની રચના પણ આવી જ એક સુરુચિપૂર્ણ કલા છે. આજકાલ ટેટૂની જે ફેશન છે તેની સાથે આને સરખાવી શકાય. આ ઉપરાંત કેશપ્રસાધન, કેશમર્દન, સુગંધિત કલ્ક, ફેનક (અરીઠા અને લીમડાનો લેપ) અને ધૂપ આપવાનો વિધિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. આપણે ત્યાં હેરડ્રાયરનો જે વિધિ છે તેનાથી વાળને નુકસાન થાય છે જ્યારે અહીં જે સુગંધિત ધૂપ આપવાનો વિધિ છે તેનાથી વાળ માત્ર સુકાતા જ નથી, જીવાણુઓનો નાશ કરી વાળને સુગંધિત બનાવે છે. કાલિદાસે જણાવ્યું છે કે ઉજ્જયિનીમાં ગવાક્ષોમાંથી નીકળતો કેશસંસ્કારનો ધૂપ એટલો બધો હતો કે અષાઢનો પ્રથમ મેઘ તેનાથી પોષણ પ્રાપ્ત કરતો હતો. (પૃ. ૭૫).

‘પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં નારીના કેશવિન્યાસના નિર્દેશો’ લેખમાં ડૉ. આર. ટી. સાવલિયાએ કેશસજાવતનો ઐતિહાસિક ક્રમ આપ્યો છે. તે સાથે કુટ્ટનીમતને રજૂ કર્યો છે. સિંધુ સભ્યતા, વૈદિક યુગ તથા મૌર્યકાળના કેશવિન્યાસ વિશે રસપ્રદ વર્ણન કર્યું છે.

પ્રસાધનકલા જેવી જ પાકકલા પણ પ્રાચીન છતાંય અદ્યપિ એટલી જ સુસંગત છે. ‘પાકકલા અને પાકશાસ્ત્ર’ નામના લેખમાં ડૉ. રવીન્દ્રકુમાર પંડાએ ગૃહ્યસૂત્રાદિ, કલિન્દિકા પ્રકાશ, યજુર્વેદ, શિવરત્નાકર, માનસોલ્લાસ વિ. ગ્રંથોમાંથી શ્લોકો ઉદ્ઘૃત કરી પાકકલાને એક વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રના સ્વરૂપે રજૂ કરી છે. સૂપકાર – રસોઈ બનાવનારનાં લક્ષણો, રાજાની રસોઈયાઓનાં લક્ષણો, પરિવેષિકા (પીરસનારી)નાં લક્ષણો, પાચનકર્મમાં પાત્રોનું મહત્ત્વ, જમવાની દિશા, પીરસવાનો ક્રમ, પાણી પીવાનો નિયમ અને ઉચ્છિષ્ટશોધન અંગેના શ્લોકો ટાંક્યા છે. લેખના અંતમાં ભોજનસંબંધી સુભાષિતો પણ આપ્યાં છે.

‘ગંધયુક્તિ – પ્રાચીન ભારતની એક મનગમતી કળા’ લેખમાં પ્રા. ડૉ. ઈલા ઘોષે પૃથ્વીના ગંધ નામના ગુણને વૈદિક ઋષિની વાણી દ્વારા રજૂ કર્યો છે. જે રીતે સુંદર રૂપ મનુષ્યની ચક્ષુઈન્દ્રિયને તૃપ્ત કરે છે તે રીતે સુંદર ગંધ પણ નાસિકાને તૃપ્ત કરી આનંદ આપે છે. સુગંધમાં એક અદ્ભુત આકર્ષણ હોય છે. કળાપ્રેમી ભારતીઓનો સર્વાધિક પ્રેમ સુગંધિત દ્રવ્યો પ્રત્યે જ રહ્યો છે. વાલ્મીકિ રામાયણ આનું ઉદાહરણ છે. તો કાર્દબરીમાં કુમાર ચંદ્રાપીડે જે કલાઓનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું તેમાં ગંધશાસ્ત્ર પણ હતું. ગંધયુક્તિ કેવળ કળા નહોતી, તે વિજ્ઞાન પણ હતી. અહીં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર અને વરાહમિહિરની પદ્ધતિઓ આપવામાં આવી છે. વરાહમિહિર અનુસાર ગંધની સંખ્યા ૧,૭૪,૭20 સુધીની માનવામાં આવી છે. અંતે તો ‘સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ’ તે પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવો તે જ ઉત્કૃષ્ટ કલા છે.

આજકાલ ખૂબ પ્રચલિત વાસ્તુવિદ્યાનો પણ ૬૪ કલાઓમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થતાં વાસ્તુવિદ્યાનાં વર્ણનો કે જેમાં કલાની ભવ્યતા વ્યક્ત થઈ છે, તે દર્શાવવાનો પ્રયાસ પ્રા. ડૉ. સુનંદાબહેન શાસ્ત્રીએ કર્યો છે. મળિભૂમિકાકર્મ – જમીન કોતરીને તેમાં વિવિધરંગી રત્નો અથવા કાચ કે તેના જેવા અન્ય પદાર્થોને તેમાં પૂરવા – એ કલાને સ્થાપત્યકલાનો એક ભાગ કહી શકાય. માર્ગને કોતરીને, તેમાં રત્નો મઢીને, તેને રેશમી

વસ્ત્રથી ઢાંકવામાં આવ્યો છે – એવું વર્ણન વાસવદત્તામાં આવે છે. (પૃ. ૧૨૮). તો ભૂગર્ભમાર્ગની રચનાની કલાનો એક રસપ્રદ સંદર્ભ ‘દશકુમાર’માં પ્રાપ્ત થાય છે. ‘હર્ષચરિત’માં મંગલકુંભ મુકેલી નાની ઓટલી એ કેવળ વાસ્તુવિદ્યા કે ઈંટોના ચણતરનું જ શાસ્ત્ર નથી. પરંતુ તે જીવનની મંગલભાવનાઓને તેમજ દુન્યવી અને આધ્યાત્મિક સુખને પણ સાથે સાંકળી લે છે. (પૃ. ૧૩૧).

ડૉ. માધવી ઉપાધ્યાયે ‘આલેખ્યમ્ – સંસ્કૃત નાટકો અંતર્ગત’ લેખમાં વેદાંતશાસ્ત્રના ગ્રંથ ‘પંચદર્શી’માં નિર્દેશો વસ્ત્રના ચિત્રફલકની ચાર અવસ્થાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાં આવતાં ચિત્રોનાં ષડ્અંગોની ચાઇનીઝ ચિત્રકાર શીહહો (chihho)ના ષડ્અંગો સાથે તુલના કરી છે. ‘ચિત્રસૂત્ર અને ચિત્રકલા’ લેખમાં પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટે વિષ્ણુમાં ‘ચિત્રસૂત્ર’માં વર્ણિત ચિત્રના જે ચાર પ્રકારો સત્ય, વૈજ્ઞિક, નાગર અને મિશ્ર-ના પર ભાર મૂક્યો છે. તેઓ એન્સાયકલોપીડિયા બ્રિટાનિકાની ૧૧મી આવૃત્તિમાં સિડની કોલ્વિને આપેલી ચિત્રકલાની વ્યાખ્યા આપતાં લખે છે કે ચિત્રકલા એ રૂપપ્રદ કલા અથવા અવકાશી કલા છે. (પૃ. ૧૩૬).

ચિત્રકલા જેટલી જ શિલ્પકલા કે મૂર્તિકલાની પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશદતાથી ચર્ચા થઈ છે. ડૉ. થોમસ પરમારે આગમગ્રંથો, મૂર્તિવિધાનના ગ્રંથો, શિલ્પસંગ્રહ, સમરાંગણ સૂત્રધાર વગેરેના આધારે મૂર્તિવિધાન, લિંગવિધાન, પ્રતિમા દ્રવ્યવિચાર વગેરેનો ચીવટપૂર્વક નિર્દેશ કર્યો છે. મૂર્તિઓમાં તાલમાન, આસનો, ભંગીઓ અને વિવિધ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ સંક્ષિપ્તમાં પણ સર્વ બાબતોને આવરી લઈને પ્રસ્તુત કર્યો છે.

‘સંસ્કૃત નાટક અને કલાઓ’માં કાલિન્દી પરીખે ગીત-સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, પુષ્પગૂંથન-કલાઓની છણાવટની સાથે સાથે ‘મૃચ્છકટિક’માં નિરૂપેલી ચૌર્યકલાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. પ્રો. ડૉ. હંસાબહેન હિંડોયાએ મહાકવિ કાલિદાસને અભિજ્ઞાન શાકુંતલના વિશેષ પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક કુશળ ચિત્રકાર તરીકે નિરૂપ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે કાલિદાસનો અનિન્દ્ય સૌંદર્યબોધ અને સંયોજનાત્મક મૂલ્યોનું સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ એટલે અભિજ્ઞાન શાકુંતલ. (પૃ. ૫૫).

‘મનોરંજનાત્મક – ઇન્દ્રજાલકલા (જાદુ)’ લેખમાં પ્રો. ડૉ. વંદના મહેતા લખે છે કે ઇન્દ્રજાલ શબ્દનું અર્થઘટન બે રીતે થાય છે. (૧) ઇન્દ્રની જાલ (૨) ઇન્દ્રિયની શક્તિને બાંધી દેનારી જાલ. (પૃ. ૧૪૧). ઇન્દ્રજાલકલાના ઉલ્લેખો રત્નાવલી, કાદંબરી, લલિતવિસ્તર વગેરેમાં થયેલા છે. ઇન્દ્રજાલકલાનું પ્રયોજન માનવમનને વિસ્મિત કરીને આનંદિત કરવાનું છે. (પૃ. ૧૪૭).

ભારતનો લિખિત ઇતિહાસ ઋગ્વેદથી આરંભાય છે. ઋગ્વેદમાં અનેક જાતિઓના વિકાસ-પતન અને યુદ્ધોનું આલેખન છે. પરિણામે ધનુર્વેદ કે શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા વગેરેનું જ્ઞાન આપે છે. તે ડૉ. ઊર્મિ શાહે ‘વસિષ્ઠના ધનુર્વેદ’ પર આધારિત લેખમાં ઉદ્ભવ, હેતુ, ગુરુ-શિષ્યનું અધિકારિત્વ, શસ્ત્રસંચાલનના નિયમો, સૈન્યની રચના તેના વિભાગો, અસ્ત્ર, દેવતા, પ્રયોજન વગેરેનું સચોટ અને માહિતીપ્રદ વર્ણન આપ્યું છે.

‘સુવૃત્તલિલક’માં છંદનિરૂપણની કલા નામક લેખમાં ડૉ. અરુણાબહેન પટેલે છંદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. તેમણે ક્ષેમેન્દ્રની છંદનિરૂપણની નૂતન પ્રણાલીને અનુગામીઓએ શા માટે સ્વીકારી નથી, તે અંગે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું છે.

‘અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિતા અને કલાઓ’ લેખમાં પ્રો. મધુસૂદન વ્યાસે વિભિન્ન કલાઓનું

પ્રતિબિંબ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પર કેવું પડે છે તેનો ચિતાર આપ્યો છે. ડૉ. યોગિની વ્યાસે ‘વ્યાકરણ અને નાટ્યકળા’માં વ્યાકરણગ્રંથોમાં નિરૂપાયેલી નાટ્યકળાની મહત્તાને દર્શાવી છે. ‘ભાવપ્રકાશ’માં નિરૂપિત સંગીતકલા વિશેનો જાગૃતિ પંડ્યાનો લેખ સંગીતના અભ્યાસીઓ માટે ઘણો જ માહિતીપ્રદ બની રહે તેવો છે.

આમ, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત કલાઓની અંતર્ગત પણ ઘણીખરી કલાઓનું રસપાન કરાવવામાં આવ્યું છે. કલાઓનું આ નિરૂપણ ખરા અર્થમાં કૌશલકર્મ બની રહે છે. સાંપ્રતકાળમાં અતિવ્યસ્ત જીવનમાં કલાનાં બૃહદ્દશાસ્ત્રો વાંચવાનો સમય ન હોય ત્યારે પ્રસ્તુત ગ્રંથ કલાપિપાસુઓ માટે જ્ઞાનપરબ બની રહે તેમ છે. લાઘવ, ચાતુર્ય અને સૌંદર્યના ત્રિવેણીમાં નહાવા જેવું ખરું.

r